

DE DANSKE VANDMØLLER OG KILDERNE TIL DERES HISTORIE

ET PAR BETRAGTNINGER

Af *Holger Hjelholt*.

De fleste af os, der nu er midaldrende eller gamle, og som er fødte og voksede op ude paa Landet, har sikkert bevaret et stærkt Indtryk af det karakteristiske Islæt i dansk Landsbybebyggelse, som Vandmøllerne udgør. De er beliggende i Dalstrøg og Lavninger ved det rindende Vand, der altid øver en sær Dragelse paa os. En Dreng med Hjemsoget som Horisont kan nok, naar han sidder ved det rindende Aaløb, falde i Staver og gruble over, hvor Aaen har sit Udspring, og hvor den flyder hen, og tænke, at den minder ham om Tilværelsen selv.

Karakteristiske er Møllerne desuden ved det Liv, som pulserer der. Nede i Møllegaarden holder Bøndervogne med Læs af Kornsække, og ved større Møller kunde der i gammel Tid godt holde op mod en Snes Vogne — som Illustration af Udsagnet, at den, der kommer først til Mølle, faar først malet! Et Kig ind i Mølleriet viser os de hvide Møllersvende, opstablede Melsække og de roterende Kværne. Fra den store opstemmede Mølle-dam føres Vandet i en roligt flydende Strøm gennem Malekarmen og en Trærende ind over Vandhjulet, der driver Kværnene, og længere borte er Bagslusen, hvor Stigbord aabner Adgang for Spildevandet til at flyde bort. Hvor tit har man ikke som Dreng staaet og set paa det fossende Vand, der i Faldet og ved Bortstrømning mellem de mange store Sten forvandles til hvidt, perlende Skum! Nedenfor Møllegaarden forenes saa igen de to Strømme, og Aaen gaar videre — langt bort i det fjerne, paa Vej mod Havet.

Herregaarden, ja, med dens Liv havde Landsbyen som saadan ikke meget at skaffe. Underlig fjern var den for én, selv om man nok vidste, at naar Trikoloren vajede derovre fra den store, 18. Aarhundredes Barokbygning, saa havde Herremanden og hans franskfødte Frue taget Ophold der for en Tid. Kirken, som den laa der med sine hvidkalkede Mure og sit røde Tegtag paa Bakken i Landsbyens Midte, den var til Søndage og til Bryllupper og Begravelser. Men Vandmøllen, som ganske vist var beliggende i et Nabosogn, den var knyttet til Hverdagens Bondeliv og var alligevel noget fra dette forskelligt og som noget finere. Mølleren var ingen almindelig Bonde, man sagde jo ogsaa i gammel Tid Han og ikke Du til Mølleren. Mølleren Datter var et mere op højet Væsen og mere omsværmet end Bønderpigerne som Regel, og ogsaa Møllerkonen var noget for sig, forstandig, rar og omgængelig, hvad den stadige Færden af Folk og Møllegæster vel naturligt førte med sig.

Som ældre saa man, at Digtningen længst havde opdaget det romantiske ved Vandmøllerne, ved deres pulserende Liv og deres naturskønne Beliggenhed. I Poul Møllers (d. 1838) ufuldendte Novelle »En dansk Students Eventyr« slog den krøllede Frits sig jo ned i Møllekroen ved Søen og Skoven. Mølleren Familie (Datteren!) fængslede ham aldeles, og om Mølleren hører vi, at han ikke tænkte bare paa at tolde Bondens Sæk; han havde set sig om i Verden, forstod sig paa næsten alting og kunde underholde Gæsterne fortræffeligt. Skønnere end Poul Møller skildrede dog Christian Winther i »Hjortens Flugt«, der udkom 1855, den danske Vandmølles Beliggenhed, dybt og dulgt i Landskabet med Hulvejen snoende sig forbi den: Hvor klare Skovbæk risler — Bag Bøgenes Skjul — En Vandmølle vælter — Sine brusende Hjul

For den til Bækken og Vandmøllen knyttede romantiske Naturstemning findes der smukke Udtryk i den tidligt afdøde tyske Digter Wilhelm Müllers (f. 1794, d. 1827) Digtecyklus »Die schöne Müllerin«, der fortsat lever takket være Franz Schuberts Musik. Vi hører Hjulets Brus og Mølleværkets Klapren, vi ser den gennem Dalen henflydende sølvklare Bæk, Naturens Grønhed og

Blomsterpragt og den dunkle Lund. Men den skønne Møllerpige er ikke sin Bejler, Møllersvenden, tro og lader sig lokke af Jægeren og hans Valdhorn. Grundstemningen i Digtet er elegisk, og Bækkens hvileløse Vandren udgør som en Akkord hertil. Spørgsmaalet: Hvorhen? som Bækkens rindende Vande stiller én, fik for Møllersvendens Vedkommende Svaret: til Sorg og Død.

Maaske føles det som en lidt brat Overgang fra disse lyriske Scener at vende sig til den meklenborgske Møller Voss, hans Kone og Datter, som vi stifter Bekendtskab med i Fritz Reuters Roman fra 1860 »Ut de Franzosentid« (oversat paa Dansk under Titlen Anno 13). Formen er her Prosa, endda plattysk, men Fritz Reuters Fremstilling ejer en egen hjertelig Varme og Medfølelse med de Mennesker, han skildrer, og det hverdagsagtige faar Liv og Betydning, ja næsten Glans over sig, synes jeg. Fritz Reuters Møller er ogsaa noget ud over Bondestanden, for vi ser, at han tiltales med Han af Amtmanden, der forklarer ham, at han — trods sine daarlige økonomiske Forhold — er for gammel til at gaa bankerot! Efter at Mølleren er vendt hjem og gaaet til Sengs, sidder Kone og Datter endnu en Stund oppe og drøfter deres økonomiske Bekymringer. Men ogsaa de gaar til Hvile, og kun Møllehjulet vælter sig uden Rist og Ro, klaprer, jager, som et Menneske i kvalfuld Nød. Og fra Møllehjulet drypper Vandet, som var det den bitre Sved, og dybt nede i Slugten bruser Bækken med samme Tale, samme Sang: »Det hjælper dig ikke! Det hjælper dig ikke! Saa længe jeg flyder med Bølge efter Bølge, Ønske efter Ønske, saa længe har du ingen Ro. Men naar Høsten kommer, og Kornet modnes, saa vil min Strøm flyde sagtere, saa lukker Mølleren Stigbordet, saa staar alt stille, og saa er det Søndag«.

— — —

Strømmen flyder med Ønske efter Ønske, og mon det er ubeskedent af mig at nævne, at blandt mine mange Ønsker paa Historieforskningens Omraade var ogsaa det engang at faa udarbejdet et Værk om de danske Vandmøllers Historie. Til dette Værk skrev jeg for omkring en Menneskealder siden Forord, men Værket selv fik jeg aldrig færdigt! Ud fra mine daværende Studier

skal jeg imidlertid nu i det følgende fremsætte et Par Bemærkninger om Vandmøllernes Historie og om Kilderne til denne.

Man antager almindeligt, at Vandmøller er kommet i Brug her i Landet saa tidligt som omkring Aar 1000. De ældste daterede Vandmøller i det nuværende Danmark er formentlig Maglemølle ved Næstved og Munke Mølle ved Odense, der begge nævnes i Aaret 1135¹⁾. *Steen B. Böcher* hævder i sin interessante, men hvad det rent historiske angaar vel nok noget svage, af det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet antagne Disputats: *Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu* (1942), at de første Vandmøller var Horisontalmøller. Disse afløstes saa senere af Vertikalmøllen (den romerske Mølle), og her kan der være Tale om forskellige Slags Vandhjul: Overfaldshjul, Strømhjul og Underfaldshjul. Udnyttelsen af Strømkraften er størst ved Overfaldshjulet, hvor Vandet gennem en Rende (eller Kasse) ledes ind over Hjulet lidt over det øverste Punkt og derefter falder ned paa Skovlene. Hjulet bevæger sig her i modsat Retning af Vandet. Strømhjul og Underfaldshjul drives begge ved Vandets Stødvirkning mod Skovlene, og Underfaldshjul kaldes Hjulet, naar der findes Opdæmning ved det; Skovlene er ogsaa lidt forskellige.

Dr. Böcher hævder, at de Møller, der i gammel Tid kaldes *Skvatmøller*, var Horisontalmøller, men jeg ser ikke rigtig, at han egentlig fører noget Bevis herfor. Ordet Skvat i Skvatmølle betyder nok en Sjat eller Smule (Vand), og sikkert er det, at Skvatmøllerne var smaa Møller, der ikke til Stadighed kunde male. Da Horisontalmøllerne maa antages at have været smaa Møller, kan man maaske sige, at det ligger nær at mene, at Skvatmøller og Horisontalmøller er identiske. Men findes der et eneste Eksempel paa, at man kender en Horisontalmølle, der kaldes Skvatmølle? Derimod er der Beviser paa, at Skvatmøller har været Vertikalmøller. — Foruden Benævnelsen Skvatmøller finder vi ogsaa Betegnelsen *Kvakmøller* (kvak = ringe, svag) om de smaa Møller,

1) Om Munke Mølle foreligger et smukt udstyret lille Skrift af H. St. Holbech i Anledning af 800 Aars Jubilæet 1935. — Om Maglemølle se H. B. Melchior: Historisk Efterretning om den frie adelige Skole Herlufsholm (1822), S. 6 Anm. g.

og vi træffer Ordet *Vintermølle* eller *Græsmølle* om de Møller, der kun maatte male om Vinteren.

I overvejende Grad udspringer, som man vil forstaa, det arkivalske Kildestof til Vandmøllernes Historie af de særlige *Lov- og Skattebestemmelser*, der gennem Tiderne udformedes for Møllerne. Allerede i de gamle danske Landskabslove, der er optegnede omkring Aar 1200 og senere, men hvis fleste Retsregler maa antages at gaa en hel Del længere tilbage, møder vi forskellige Retsregler om Møllerne. I Jydske Lov fra 1241 bestemmes saaledes (1. Bog Kap. 57), hvordan man kan faa Lov at opføre en Vandmølle. Man skal eje »Dæmning og Damsted og saaledes beliggende, at Opdæmningen ikke fløder en andens Ager eller Eng og ikke med Bagflod skader de gamle Møller, der har staaet fra Arild. Bliver en Mølle bygget uden Modsigelse og alle andres Paatale, og faar den, der byggede, Lavhævd paa den, da skal han med Kønsnævn præstere Bevis for Flod og Flodsted, Dæmning og Dæmningsdige. Lavhævd er trende Flodemaal uden Kære . . . «²⁾. Derefter gives Regler for Udnævnelsen af Synsmænd i Tilfælde af Klager, Man ser, at en Møller havde at tage Hensyn baade til andre Møller, der maatte ligge ved samme Aaløb, og til sine Naboer, hvis Agre og Enge han ikke maatte oversvømme ved sin Opdæmning af Vandet. Det er givet, at begge disse Forhold — grundet paa, at Menneskene ikke er saa gode, som de burde være — kunde give Anledning til Retstrætter, der igen vilde sætte Spor i Tingbøger eller Retsdokumenter.

Medens den ældre sjællandske Lov (den saakaldte Valdemars sjællandske Lov) intet indeholder om Møller, træffes i den yngre, Eriks sjællandske Lov, noget lignende Regler om Møllerne som i Jydske Lov, men dog omstændeligere³⁾. Affattelsestiden for de to Love er ogsaa omtrent den samme, dog er Eriks sjællandske Lov lidt ældre. I denne Lov defineres yderligere, hvad en Vintermølle er. Det hedder, at hvis man bygger en ny Mølle, og det skal være

²⁾ Den jydske Lov . . . Ved Peter Skautrup (1933—41), S. 45 ff.

³⁾ Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene. V (1932—36), S. 243 ff.

en Vintermølle, saa skal Ejeren optage Stigbordet ved Korsmesse (3. Maj) og ikke sætte det ned igen, før alt Hø og Korn er inde paa de Steder, hvor Vandet kan gøre Skade, om det opdømmes.

Ogsaa for det gamle østdanske Omraades Vedkommende findes der, nemlig i Skaanske Lov, Retsregler om Møllerne⁴). Skaanske Lov stammer fra en noget tidligere Tid end Eriks sjællandske Lov. I Skaanske Lov forbydes Fiskeri uden Mølleerens Tilladelse i Mølledammen, og svarende til den lige nævnte Bestemmelse om Vintermøller hedder det i Skaanske Lov (Kap. 214), der dog ikke har Udtrykket Vintermølle, at er en Mølle saadan beliggende, at den kan ødelægge Folks Enge, skal Mølleren tage Stigbordet op Pinseaften og maa ikke sætte det ned igen før Mikkelmesseaften (28. Septbr.). Da Tidspunktet for Pinsen jo er variabelt, maa man mene, at Korsmesse i Eriks sjællandske Lov egentlig er at foretrække til Angivelse af, hvornaar Mølleren havde at optage Stigbordet.

Af Landskabslovenes anførte Retsregler ses det, at Møllenæringen i hvert Fald dengang var et frit Erhverv, som alle havde Lov at udøve, saafremt de besad Betingelserne herfor (Dæmning og Damsted osv.), og saafremt Udøvelsen ikke var til Skade for andres Rettigheder. I Tidens Løb gik *Møllenæringen* imidlertid over til at blive et Slags *privilegeret Erhverv*, og dette Forhold havde sin Aarsag i, at Kongen (Staten) blev stærkt økonomisk interesseret i de af Møllerne flydende Afgifter og Skatter. De smaa Møller, Skvatmøllerne, har det for adskillige Bønder været økonomisk overkommeligt at indrette, men ved de større Møller var Bekostningen ved deres Opførelse og Vedligeholdelse betydelig, og det blev som Følge heraf Konge, Kirke og Adel, der lod dem bygge og ejede dem. Allerede i Kong Valdemars Jordebog (fra 1231) omtales adskillige kongelige Møller og de Afgifter, de maatte udrede⁵), og om Valdemar Atterdag berettes fra 1350'erne, at han

⁴) Smst. I (1920—33), S. 170 ff.

⁵) Se Registret under molendinum til Svend Aakjærs Udgave (1926—45) af Kong Valdemars Jordebog.

lod bygge mange kongelige Møller, thi han vilde ikke at Aaerne skulde løbe i Stranden uden først at have gjort Landsgevnl⁶⁾

Møllernes Indtægter beroede paa Malingen af de omliggende Bønders Korn. Svigtede Kunderne, svigtede ogsaa Indtægterne — og dermed tillige Afgifterne til Ejeren. Dette udgør Baggrunden for de mange, men lokalt begrænsede Paabud, som vi møder i det 16. Aarhundrede med det Indhold, at Kronens Bønder skal søge Kronens Møller. Disse Paabud resulterer paa Christian IV's Tid i en almindelig Forordning om »Møller at søge« af 16. Febr. 1617. Begrundelsen for Forordningen er karakteristisk nok den, at Kongen herved kan blive fri for Møllernes evindelige Klager og Overløb om at faa Afgifterne nedsat, fordi Kronens Bønder søger til andres Møller. Nogen Prisingivelse af Kunderne til Møllernes Forgødtbefindende betød Forordningen dog ikke, idet den paa den anden Side indeholdt forskellige Bestemmelser om Møllernes Pligter. Forordningens Indhold optoges i Christian IV's store Reces af 27. Febr. 1643 (II. 9. 1), og Reglerne gentages i Danske Lov 1683 (I—11—3).

Som Kronen søgte at fastholde en bestemt Kundekreds til de kgl. Møller, saaledes bekæmpede den ogsaa gamle eller ny opdukkende Konkurrenter til dem. Navnlig drog den i Leding mod Bøndernes Skvatmøller. Vi møder ligeledes her først lokale Paabud om Skvatmøllernes Afskaffelse, men senere — i Slutningen af Christian IV's Tid — kommer der mere almindelige Bestemmelser om, i hvilke Tilfælde de skal nedlægges. I en Forordning af 8. Juni 1639 udtales, at de af Bøndernes Skvatmøller skal afskaffes, som ligger inden for en Afstand af en Mil fra rette Landgildemøller, der holdes ved Magt og er i Stand til at besørge Bøndernes Maling. Herfra undtages dog de Skvatmøller, der fra Arilds Tid har svaret Landgilde og er gaaet paa Lod i Søskendskifter eller andre Skifter og bevises at regnes for Landgilde. Forordningen forbyder endvidere Bønderne at bygge nye Vejr- eller Hestemøller paa Steder, hvor Landgildemøller bekvemmelig

⁶⁾ Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. Oversatte af Ellen Jørgensen (1911), S. 39 og 44.

kan udføre Malingen; det er en Bestemmelse, som man kan formode, at Bonden og Mølleren vilde se ret forskelligt paa. De i Forordningen indeholdte Regler optoges i Recessen 1643 og gaar ordret igen i Danske Lov (V—11—4-5).

Af de foregaaende Bemærkninger, der jo væsentlig angaar Tiden før Enevælden, vil det forstaas, at der har været mange Klager fra Møllere over for høje Afgifter og over utaaelig Konkurrence, og at mange Regeringsskrivelser er udgaaede herom. I Danske Kancellis Arkivalier: ind- og udgaaede Breve findes derfor adskilligt Kildestof til Møllernes Historie, og hvad angaar de udgaaede Breve, er disse gjort let tilgængelige gennem den trykte Udgave: Kancelliets Brevbøger, hvis sidst udkomne Bd. (fra 1944) omfatter Aarene 1637—39. Udgaven er forsynet med gode Sagregistre. Slaar man her i sidste Bd. op paa Møller, finder man over en Spalte herom — baade Oplysninger af mere almindelig Karakter og Oplysninger af særlig Interesse for Lokalhistorikeren. Denne kan naturligvis ogsaa gennem Navneregistret finde den Lokalitet, der interesserer ham.

Om Kronens Møller vil man yderligere finde god Besked i Lensregnskaberne. Her opføres deres aarlige Afgifter (Landgilde), og man vil desuden ofte i Regnskaberne træffe Udgiftsposter vedrørende Møllernes Vedligeholdelse. Kronen maatte træde til med Udvisning af Tømmer ved Reparation af Møllen, bidrage med Penge ved Indkøb af Møllesten fra Landskrona o. l.⁷⁾ Vi ser ogsaa — som ved Nykøbing Slotsmølle paa Falster i 1653 — at en Mand ansættes paa visse nærmere angivne Betingelser som Møller, og at al Toldmelet skal lægges i en forordnet Toldkiste, saaledes at Kronen altsaa her tager hele Indtægten — mod at afholde de nødvendige Udgifter⁸⁾.

Foruden Landgildeafgifter af de egne Møller skaffede Kronen sig gennem de saakaldte »Ekstraskatter« — trods Navnet havde de en ret regelmæssig Karakter! — yderligere Indtægter baade

⁷⁾ Se herom f. Eks. Gunnar Olsens Artikel: Vandmøllen i Tuse (i »Fra Holbæk Amt« 1942).

⁸⁾ Se min Falsters Historie I. S. 314.

af sine egne Fæstemøller og af Selvejermøller og adelige Møller. I Lenenes Ekstraskatteregnskaber træffes derfor et adskilligt større Antal Møller end i Jordebogsregnskaberne, men de Oplysninger, Skatteregnskaberne har om Møllerne, er ikke mange: Navnet paa Møllen og Mølleren, Skattens Størrelse o. l.

I Enevældens første Tidsrum skred man, som bekendt, til at indføre ordinære Skatter, de saakaldte Hartkornsskatter, paa alt Rigets Jordegods. Her skal kun lige mindes om, at Skattegrundlaget først udgjordes af Frederik III's Matrikel, den gamle Matrikel fra 1664, og senere af »den nye Matrikel«, Christian V's af 1688. I denne ansloges Møllernes Ager og Eng til Hartkorn i Lighed med almindeligt Bøndergods, men desuden ansattes Møllerne selv til en vis Værdi paa Grundlag af deres Maling. Denne Værdi kaldes Mølleskyld, og af denne havde de at skatte. Den nærmere Fremgangsmaade ved Beregningen af Mølleskylden har jeg gjort Rede for i en Afhandling fra 1932: *Ansættelsen til Mølleskyld i Christian V's Matrikel* (Hist. Tidsskr. 10. Rk. II, S. 36 ff.⁹⁾. Det var i Instrukserne for Landmaalerne fra Begyndelsen af 1680'erne blevet dem paalagt, at de ved hver Mølle skulde efterforske, om den kunde bruges baade Vinter og Sommer, hvor mange Kværne den havde, hvor mange Hjul den dreves med, om Vandet samledes og lededes med Arbejde og Bekostning til Møllen, eller om det af Naturen havde et højt og stærkt Fald til denne. Endvidere skulde anføres, hvilke Møller der var Græsmøller, og hvilke der var Skvatmøller. Kongen vilde nemlig have udførlig Underretning om dette »som om alt andet«.

I Henhold til de her givne Paalæg indeholder Markbøgerne udførlige Beskrivelser over Møllerne, ligesom der ogsaa gives Oplysninger om disse i Modelbøgerne eller stundom i særskilte Protokoller. Et Eksempel paa en Møllebeskrivelse i en Markbog (Ovst Mølle i Helsted By, Borup S., Støvring Hrd.) anføres af Svend

⁹⁾ Steen B. Böcher, der i sin omtalte Disputats fra 1942 ogsaa, men noget unøjagtigt behandler dette Emne, kender aabenbart ikke min 10 Aar ældre Afhandling. Han synes heller ikke at have Kendskab til mine forskellige lokalhistoriske Artikler om Mølleforhold, hvad der vel skyldes, at disse angaar Øerne, medens hans Undersøgelse drejer sig om Jylland.

Aakjær i hans Indledning til Udgaven af *Henrik Pedersen: De danske Landbrug*, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688 (1928). I dette Værks Tabel over Antal Ejendomme samt Hartkorn og dyrket Areal i 1682 nævnes selvfølgelig ogsaa de enkelte Møller. — Markbøgernes Oplysninger om de enkelte Møller i det Omraade, som Dr. Böcher behandler i sin Disputats, giver han sammen med andre historiske Efterretninger i de saakaldte Lokalitetslister til denne, nemlig i Skriftet »Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Ribe Amt« (1944) og i Artiklerne »Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Vejle Amt« (i Vejle Amts Aarbøger 1943 og 1944).

Trods Lovens Paabud om Mølletvang synes denne i Praksis i det store og hele ikke at have været gennemført her i Landet. Dette Forhold erkendtes aabent af Regeringen, thi ellers kunde et Forslag som det følgende ikke være blevet fremsat. Under de fortvivlede finansielle Forhold, som Rustningerne omkring 1760 i Anledning af den truende Krig med Rusland fremkaldte, foreslog Rentekammeret at skaffe Kronen forhøjede Afgifter af Møllerne mod til Gengæld at tildele disse visse Møllegæster, altsaa en bestemt Kundekreds. 19. Maj 1761 udgik et Cirkulære fra Rentekammeret til Amtmændene med Forespørgsel herom, og de indkomne Svar giver gode Bidrag til Belysning af Møllernes Tilstand omkring Midten af det 18. Aarhundrede¹⁰⁾. Skildringen af denne Tilstand er formodentlig nok noget for mørk, thi med et truende Skattepaalæg for Øje har ingen Møller kunnet føle sig fristet til at male sine Forhold helt rosenrøde. Amtmændene tog i deres Indberetninger ogsaa Afstand fra Tanken om Skatteforhøjelser, og der kom ikke noget ud af den. I Samlinger til jydsk Historie og Topografi (4. Rk. II, S. 252—68) har Hans Kyrre udnyttet disse Indberetninger til sin Skildring af »Gamle jydsk Vandmøller«¹¹⁾. Dr. Böcher opponerer imidlertid og sikkert med Rette mod

¹⁰⁾ Se Pk. i Rentekammerets Arkiv »Betænkninger og Efterretninger ang. Vand- og Vejmøllerne i Danmark, indsendt fra Amtmændene i Henhold til Rentek.-Cirkulære af 19. Maj 1761«.

¹¹⁾ I en Artikel: En strandet Plan om Indførelse af Mølletvang (Svendborg Amt, Aarsskrift for 1917) har jeg selv omtalt Indberetningerne fra 1761.

Kyrres Udtalelser om nævnte Tidspunkt som en Nedgangstid for Møllerne og om Vandkraftens herefter stadig ringere og ringere Betydning¹²⁾. Udsagnet: Til Strande er rundet fuld meget Vand er ganske vist rigtigt, men er ikke enstydigt med, at Vandet er hørt op med stadig paa ny at rinde.

Fra den Regel, at der i Praksis ikke synes at have hersket Mølletvang i Kongeriget¹³⁾, er der i hvert Fald en enkelt Undtagelse, der udgjordes af Kronborg Distrikt. Her fastsloges Møllertvangen i 1728 som gældende og ophævedes først i Begyndelsen af 1770'erne, hvad jeg nærmere har gjort Rede for i et Par Artikler i »Fra Frederiksborg Amt« 1916 og 1917¹⁴⁾.

Fra det 19. Aarhundredes 1. Halvdel findes der nogle Kilder af mere almindelig Karakter med Oplysninger om Møllernes Antal og Forhold. Her maa først og fremmest nævnes den i Matrikulsarkivet beroende nye Matrikel af 1844 med tilhørende Forarbejder, saaledes Matrikuleringens Beregningsprotokol, udført i Aarene 1815—20, i hvilken der ofte findes Angivelser af Kværnenes Antal m. m.¹⁵⁾. I Rentekammerets Arkiv (i Rigsarkivet) er der en Række »Statistiske Efterretninger vedr. Jylland og Lolland-Falster indsendt til Prins Christian Frederik 1831—33«, hvor Antallet af Møller i hvert Sogn angives, men andre Oplysninger gives her ikke. Derimod findes der Oplysninger om, hvor meget Møllerne aarlig kan male o. l., i de i samme Arkiv værende Pakker »Statistiske Efterretninger vedr. Jyllands Amter, indsendt til Kommissionen for det statistiske Tabelværk i H. t. Kancelliskrivelse af 30. Januar 1838«¹⁶⁾.

Specielle Oplysninger om enkelte Møller vil man i Enevældens Tidsrum kunne vente at finde i Rentekammerets Arkivalier, idet

¹²⁾ Böcher: Anf. Arb. S. 183 ff.

¹³⁾ Det gjorde der derimod i Sønderjylland. Gode Oplysninger om Mølleforhold her findes i Morten Kamphøveners smukke lille Skrift »Møllens Røst« (1944), der omhandler Hellevad Vandmølle.

¹⁴⁾ Artiklerne »Striden mellem Gilleleje Græsmølle og Dronninge Hovedmølle i Aarene 1726 til 1728« og »Mølletvangens Ophævelse paa Kronborg Distrikt«.

¹⁵⁾ Böcher: Anf. Arb. S. 202.

¹⁶⁾ Efterretningerne er benyttede i Böchers anf. Arb. S. 201 ff.

»Møllesagerne« for Landet: Bevilling til nye Møller, til Opførelse af hollandske Møller i Stedet for Stub- eller Vandmøller, til Indlæggelse af Grubbekværne til Grynmaling m. m. sorterede under Rentekammeret¹⁷). Bortset fra dette Arkivs sagligt ordnede Pakker med Møllesager¹⁸) vil det selvfølgelig være vanskeligt, hvis man ingen nærmere Holdepunkter har, at finde noget om en enkelt Mølle. Jeg vil dog nævne, at man i det Nygårdske Register til Rentekammerets kgl. Resolutioner for Tidsrummet 1660—1719 (omtalt i »Fortid og Nutid« 12. Bd., S. 243 f.) ved at slaa op paa det paagældende Stednavn let vil kunne se, om en bestemt Mølle forekommer omtalt i nævnte Tidsrum. For de følgende Aar maa man derimod gennemgaa de gamle Registre til Rentekammerets Resolutioner Aar for Aar.

Der foreligger fra Begyndelsen af det 19. Aarhundrede en Redegørelse fra Rentekammeret for, hvordan dets hidtidige Praksis m. H. t. Bevillinger var¹⁹). Det hedder her, at man i Betragtning af den siden Christian V's Matrikel øgede Folkemængde ikke plejede at nægte Ansøgninger om paa Landet i Stedet for hidtidige Stub- eller Vandmøller at opføre Møller af hollandsk Bygningsmaade og heri indlægge Kværne til Melmaling og Sigtning af samme Størrelse som Kværnene i de gamle Møller. Man plejede ogsaa at bevilge Kværne til Grynmaling — dog mod passende aarlig Afgift til Staten. Derimod bevilgedes ikke Anlæggelse af nye Møller, medmindre det forud ved lovligt Tingsvidne var blevet oplyst, at der det paagældende Sted eksisterede virkelig Maletrang. Og bevilgedes en ny Mølle, blev der paalagt den en forholdsmæssig Del af den de omliggende Møller paahvilende Mølle-skyld.

I Begyndelsen af 1820'erne nedsatte Regeringen en Kommission til at overveje nye Regler for Møllenæringen²⁰). Tanken hermed var aabenbart at skabe friere Adgang til at oprette nye Møller,

17) Sml. Rentekammerets kgl. Resol. 14. Maj 1708 (Prtk. 62, 807).

18) Se saaledes de 2 Pk. »Diverse Breve, Dokumenter og Akter Vand-, Vejr- og Hestemøller vedk.« (1680—1848).

19) Rentekammerets kgl. Resol. 24. Nov. 1812 (Nr. 432).

20) Rentekammerets kgl. Resolutioner 3. Juni 1825 (Nr. 154).

men Kommissionen fastholdt i det store og hele den hidtidige Praksis. Dens Arbejde resulterede i en Forordning af 3. Juni 1825, indeholdende nærmere Bestemmelser angaaende Mølløværker til Kornvarers Formaling paa Landet i Danmark, Bornholm undtagen. Naar Bornholm undtoges, var Grunden den, at Møllenæringen her hidtil havde været fri, hvad den altsaa ogsaa forblev i Fremtiden.

Først efter den frie Forfatnings Udstedelse blev der indført almindelig Næringsfrihed paa Mølløvæsenets Omraade i Danmark. Dette skete ved *Loven 14. April 1852 om Møllenæringen*, der fastslog, at denne Næring fra 1. Januar 1862 skulde være fri. Det var en Lov, der maaske nok kan motivere den gamle Mølleejers Bemærkning om, at Enevoldsregeringen næppe vilde have handlet saadan, og hans Hjertesuk i Spørgsmaalet: »Er det da kristeligt at tage Brødet af Munden paa hæderlige og vindskibelige Statsborgere for at give det til Mængden, der hverken trænger dertil, eller havde retslig Adkomst dertil!«²¹⁾. Men det var Regeringens Synspunkt, at de hidtidige Indskrænkninger for Møllenæringens Udøvelse ikke længere stemte med Nutidens Fordringer om den frie og lige Adgang til Erhverv (*Junigrundlovens Løfteparagraf 88*), og at Indskrænkningerne ogsaa lagde hemmende Baand paa den ønskelige fuldkomnere Udvikling af dette Næringsbrug. Dette Synspunkt var det, som fandt Udtryk i *Loven af 1852*, der for Resten et Par Aar senere fulgtes af en Lov, der for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende ophævede den her raadende Møllenvang.

²¹⁾ N. C. Simonsen: Mølleeiernes Stilling før og efter Lov af 14de April 1852 om Møllenæringen og det Erstatningsspørgsmaal, som denne Lov ved sine Virkninger fremkalder (1871). S. 88.